

Tilburg University

De rol van rechterlijke emoties bij het oordelen

Yzermans, M.G.

Published in:
Rechtstreeks

Publication date:
2012

Document Version
Peer reviewed version

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Yzermans, M. G. (2012). De rol van rechterlijke emoties bij het oordelen. *Rechtstreeks*, (3), 15-40.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De rol van rechterlijke emoties bij het oordelen

Maria IJzermans

In zijn nawoord bij het boek van Ton Derksen over de veroordeling van Lucia de Berk concludeert Crombag:

De raadsheren van het Haagse gerechtshof moeten door hun emoties zeer zijn overmand toen zij op 18 juni 2004 Lucia de B. veroordeelden tot levenslange gevangenisstraf plus TBS, omdat zij tijdens haar werk als verpleegkundige in enkele Haagse ziekenhuizen zeven moorden en drie pogingen tot moord op weerloze patiënten gepleegd zou hebben. Die emoties moeten de raadsheren blind hebben gemaakt voor de tegenstrijdigheid gelegen in de combinatie van deze straf en maatregel. Nu is zeven moorden en drie pogingen niet niks. Misschien moet je er begrip voor hebben dat, wanneer iemand voor je staat die zoveel gruweldaden op haar geweten zou hebben je brillenglazen beslaan en het zicht op de logica en gezond verstand mistig wordt.¹

Dat er in deze zaak grote fouten bij de interpretatie van de bewijsmiddelen zijn gemaakt, staat inmiddels vast, maar zijn deze fouten te wijten aan de rechterlijke emoties? Maken emoties blind en verduisteren zij het zicht op de logica en het gezonde verstand? Of zijn er door de vervolgende instanties eerder een aantal denkfouten gemaakt?

De opvatting, dat emoties tegenover de ratio staan en leiden tot onbeheersbare gemoedsbewegingen die het onmogelijk maken om rationeel te oordelen, is achterhaald. De laatste decennia heeft filosofisch en psychologisch onderzoek geleid tot cognitieve opvattingen van zowel oordeelsvorming als emoties.² In de cognitieve emotietheorieën staan emoties niet tegenover het verstand, maar worden beide gezien als een manier om informatie over de wereld om ons heen te verwerven. Elke manier van informatieverwerving – verstand, zintuigen, emoties – kent daarbij zijn eigen beperkingen.

Als een emotionele beleving andere informatie oplevert dan de zintuigen (luisteren, kijken) en het verstand (denken) en als deze manier van kennisvergaring zijn eigen beperkingen heeft, dan rijst de vraag naar de rol van rechterlijke emoties bij het oordeel en de vraag of deze rol te verenigen is met de opvatting dat rechterlijke oordelen objectief en rationeel (moeten) zijn. De cognitieve benadering van emoties en de oordeelsvorming is dan ook het uitgangspunt geworden voor een onderzoek naar – onder meer – deze vragen.³ In deze bijdrage doe ik verslag van een deel van dit onderzoek en werk ik enkele consequenties voor de praktijk uit.

¹ Derksen 2009, 309.

² De term 'cognitie' omvat alle processen die kennis opleveren zoals denken, waarnemen, herinneren, interpreteren. De cognitieve psychologie gaat er vanuit dat mensen hun gedrag afstemmen op hun cognities (waarneming, interpretatie, opvatting enz.) over hun situatie in de wereld: Vonk 2001, 13-17; Power & Dalgleish 2008, 15-55.

³ IJzermans 2011.

1. Emoties en hun onvermijdelijke invloed bij de oordeelsvorming

1.1 Wat zijn emoties?

1.1.1 Twee opvattingen

In de Westerse ideeëngeschiedenis zijn in grote lijnen twee verschillende opvattingen over emoties te herkennen: de gevoelstheorie en de cognitieve theorieën. In de gevoelstheorie wordt een emotie vooral gezien als een lichamelijk gevoel, terwijl in de cognitieve opvatting een gedachte het belangrijkste bestanddeel is.

Het citaat van Crombag waar ik deze bijdrage mee begon, lijkt gebaseerd op *de gevoelstheorie*, waarin een emotie tegenover de ratio (rede, verstand) staat. Deze opvatting gaat meestal samen met idee dat het verstand in de geest zetelt en de emoties in het lichaam. Een emotionele beleving wordt dan gezien als de registratie van een lichamelijk gevoel. De gevoelstheorie is in een of andere vorm terug te vinden in het werk van Plato, Descartes, Locke, Kant, James, Ryle en andere behavioristen.

In de *cognitieve theorieën*⁴ worden emoties niet gezien als tegengesteld aan het denken, maar juist als een gemoedstoestand die gebaseerd is op een gedachte. Om van een emotie te kunnen spreken, moet het subject een gedachte hebben over een situatie of een object. In deze traditie past het werk van Aristoteles, de Stoïcijnen, Spinoza, Hume en de fenomenologen (Brentano, Scheler, Heidegger en Sartre).⁵ Deze schrijvers benadrukken ieder ten minste één van de twee kenmerken van emoties die later ook in de cognitieve emotietheorieën een rol spelen. Het eerste kenmerk is dat emoties zich onderscheiden van lichamelijke verschijnselen omdat ze gebaseerd zijn op een gedachte over iets in de wereld buiten het eigen lichaam: wie bang is, is bang voor iets; wie boos is, is boos op iets. Het tweede kenmerk is dat emoties samenhangen met de belangen of de waarden van de geëmotioneerde mens, zij hebben een evaluatief karakter.

Om de verschillen tussen de opvattingen te verduidelijken een voorbeeld:

Anna wandelt in de ochtendzon over een landweg. Plotseling komt uit de struiken een hond tevoorschijn. Zodra de hond Anna ziet, zakt hij een beetje door zijn voorpoten, ontbloot zijn tanden, zet zijn nekharen overeind en begint te grommen. De hond ziet er gevaarlijk uit. Anna's hart gaat sneller kloppen, haar mond wordt droog. Ze kan de neiging om hard weg te rennen nauwelijks bedwingen. Terwijl ze achteruit schuifelt, valt de hond haar aan. Hij hapt naar haar hand en rent weg. Geschrokken trekt zij haar hand terug.

In de gevoelstheorie ontstaat een emotie automatisch, omdat het lichaam reageert op een prikkel. Anna's oog neemt de hond, zijn overeind staande nekharen en blikkerende tanden waar; haar oren horen het gegrom. Hierdoor ontstaat een verhoging van haar hartslag en neemt haar bloeddruk toe. Haar hersenen geven vervolgens haar benen de opdracht om weg te lopen. Ze is zich bewust van deze lichamelijke veranderingen en herkent deze als signalen van angst. Er is in deze beschrijving eigenlijk geen verschil tussen de registratie van de pijn in haar hand door de beet van de hond en de registratie van de verhoogde hartslag etc. door het zien van de dreigende hond. Beide, de beet en de dreigende hond,

⁴ Ik spreek hier bewust in het meervoud omdat er geen algemene cognitieve emotietheorie bestaat. Deze cognitieve emotietheorieën delen de overtuiging dat een emotie een gedachte impliceert over iets buiten het lichaam en dat een emotie informatie bevat.

⁵ Voor het gemak vat ik hun werk onder de noemer cognitieve emotietheorieën, ook al klopt deze noemer historisch gezien niet en is het een anachronisme.

veroorzaken veranderingen in het lichaam die Anna voelt als respectievelijk pijn en angst. De angst ontstaat dus niet door de angstwekkende hond, maar door het gevoel van de lichamelijke veranderingen. In de gevoelstheorieën ontstaan emoties door de duiding van een lichamelijke reactie op de wereld.

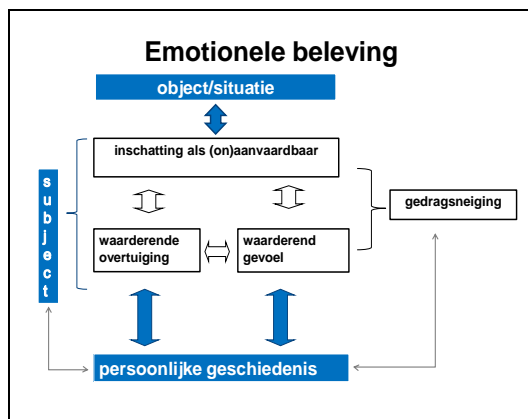
In de cognitieve opvatting duidt Anna een situatie in de wereld. Zij weet dat honden dreigen aan te vallen wanneer hun nekharen overeind staan en ze hun tanden laten zien. Zij interpreteert de situatie als gevaarlijk, omdat zij inschat dat haar veiligheid in het gedrang is. Ze is immers helemaal alleen met een hond die haar dreigt aan te vallen. Ze voelt angst voor het gevaar van de situatie, haar hart klopt in haar keel en ze heeft de onbedwingbare neiging om hard weg te rennen, weg van het gevaar. Anna's angst wordt veroorzaakt door de hond, of beter gezegd door haar inschatting van de situatie met de hond. Haar emotie wordt veroorzaakt door de waardering van een object of situatie in de wereld buiten haar eigen lichaam.

1.1.2 *Complex, cognitief emotiebegrip*

De laatste jaren is er een opvatting ontwikkeld die een tussenpositie inneemt tussen de geschetste theorieën, door te erkennen dat emoties gebaseerd zijn op gedachten en tevens te erkennen dat het gevoel een noodzakelijk bestanddeel is. In deze *complexe cognitieve opvatting* is een emotionele beleving een persoonlijke inschatting dat iets in de wereld van belang is voor de geëmotioneerde. De emotie kent drie bestanddelen: een waarderende gedachte, een waarderend gevoel en een gedragsneiging. Anna schat in dat ze in een gevaarlijke situatie verkeert wanneer ze moederziel alleen een dreigende hond tegenkomt. Deze inschatting maakt ze met haar verstand en met haar gevoel. Dit gevoel is geen lichamenlijk gevoel, maar een waarderend gevoel. Het is geen gevoel van een lichamenlijke staat, zoals het gevoel van misselijkheid, versnelde hartslag en klamme handen dat we bij angst kunnen hebben. Het is ook geen lichamenlijk aanvoelen van iets van buiten het lichaam zoals het gevoel van een streling over je rug of de wind die door je haren blaast. Het waarderende gevoel is een gevoel *over* iets in de wereld buiten het zelf, namelijk het gevoel dat eigen belangen en waarden betrokken zijn bij een specifieke situatie.

Een illustratie om dit emotiebegrip te toe te lichten. Voor iemand die alles van geweren weet is het mogelijk om te bedenken welke gevaren het hanteren van een geweer kan opleveren. Aan deze kennis wordt iets nieuws toegevoegd als de wapenspecialist ziet welke schade een geweerkogel in weefsels aanricht of ervaart dat iemand een geweer op hem richt. Dan – zodra hij verband legt tussen de situatie en zijn eigen belangen en waarden – waardeert de wapenspecialist de situatie niet alleen met zijn verstand, maar ook met zijn gevoel. Het waarderende gevoel voegt urgentie toe aan de waardering die de geëmotioneerde met zijn verstand maakt; het waarderende gevoel motiveert de geëmotioneerde om te handelen. Door de inschatting dat een situatie (on)aanvaardbaar is en voelt, ontstaat de neiging om op de situatie te reageren, en wel zó dat wat aangenaam is wordt behouden en wat onaangenaam is wordt beëindigd.⁶ De onderstaande figuur geeft in schema weer welke bestanddelen bij een emotionele beleving zijn betrokken.

⁶ Deze complexe emotietheorie is vooral gebaseerd op het werk van Goldie en Frijda [Goldie 2000; Frijda (1988) 2001; Frijda 2008.] en komt tegemoet aan breed gedragen kritiek op de 'enge' cognitieve opvatting. Zie over deze kritiek Pott 2003.

figuur 1

a. Waarderende overtuiging en waarderend gevoel

Iemand die boos is op een ander, reageert op grond van de overtuiging en het gevoel dat de ander hem onterecht minacht, zijn belangen negeert of hem anderszins slecht behandelt. In welke situatie deze inschatting (waarderende overtuiging en waarderend gevoel) ontstaat, is afhankelijk van de persoonlijke geschiedenis en de waarden van de geëmotioneerde. De inschatting van de situatie kan fout zijn – denk aan de angst die iemand kan hebben voor een muis of een spinnetje – en daardoor tot gedrag leiden dat voor een toeschouwer onredelijk lijkt. Toch is dit gedrag wel degelijk gebaseerd op een gedachte over een situatie, dus irrationeel – in de zin van niet voortkomend uit het denken – is het gedrag niet; het gedrag is gebaseerd op een aanvechtbare gedachte, die onder kritiek gesteld en mogelijk door argumenten bijgesteld kan worden.

b. Gedragsneiging

Door een gevoelde overtuiging ontstaat een neiging om te handelen, maar dit hoeft niet tot expressief gedrag te leiden. De gedragsneiging is een noodzakelijk bestanddeel van de emotie die tot doel heeft de relatie met het object te beëindigen of juist aan te trekken. Wanneer iemand verliefd is, heeft zij een contactwens. Deze wens kan ze op allerlei zichtbare en onzichtbare manieren nastreven: ze kan steeds aan de geliefde denken, een foto bij zich dragen en die steeds bekijken, een kledingstuk van de geliefde dragen, steeds bij hem of haar willen zijn, de geliefde steeds aanraken, en zo verder. Zo kan de gedragsneiging uiteenlopen van belangstelling voor iets tot openlijk emotioneel gedrag. Tot welk gedrag de geëmotioneerde neigt en in welke intensiteit, is afhankelijk van zijn of haar persoonlijke geschiedenis.

c. Persoonlijke geschiedenis

De inhoud evenals de vorm van elk bestanddeel van een emotie (overtuiging, gevoel en gedragsneiging) is afhankelijk van de persoonlijke geschiedenis van de geëmotioneerde. Hiermee bedoel ik niet alleen de persoonlijke levensloop van de geëmotioneerde, maar ook haar ervaringen tijdens haar opleiding en in haar sociale omgeving. Met 'persoonlijke geschiedenis' bedoel ik alles wat zij in de loop van haar persoonlijke, professionele en sociale leven heeft geleerd en wat heeft geleid tot een pakket waarden en belangen dat zij heeft geïnternaliseerd.

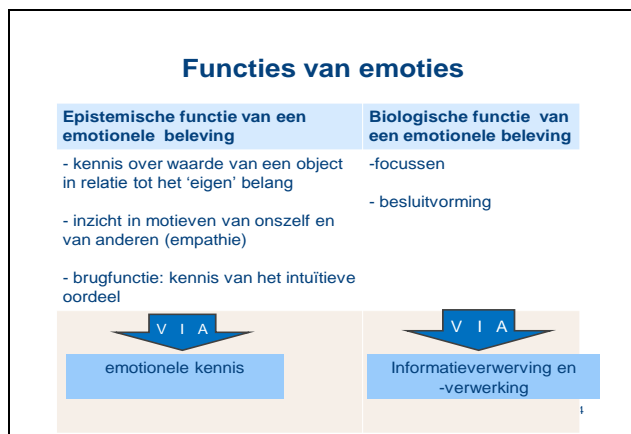
Ook de intensiteit van elk bestanddeel is persoonlijk. Als het belang dat bedreigd of gehonoreerd wordt klein is, is er geen emotie. Iemand treurt niet over het verlies van een potlood of een tandenborstel. Is het belang groter dan is de intensiteit van de emotie groter, omdat deze afhankelijk is van de waarde die de geëmotioneerde hecht aan het object. De

woede die iemand voelt is evenredig aan haar beoordeling van de schade die ze lijdt; de intensiteit van haar verdriet is evenredig met de omvang van het verlies dat ze ervaart. Emoties verwijzen dus naar de persoon van de geëmotioneerde, ze bekijken de wereld vanuit een persoonlijk gezichtspunt.⁷

Kortom, in de cognitieve emotietheorieën blijkt iemand een emotie te beleven wanneer iets dat voor haar van waarde is, wordt bedreigd of gerealiseerd. De emotionele reactie kan uiteenlopen van zichtbaar emotioneel gedrag tot een onzichtbare invloed op bijvoorbeeld de oordeelsvorming. Een emotionele beleving is dus geen onbeheersbare, heftige gemoedsbeweging die de rationaliteit verduistert, maar is een mentale toestand die de geëmotioneerde in staat stelt om zijn gedrag af te stemmen op de wereld zoals hij die ervaart.

1.2 Wat doen emoties?

Kenmerkend voor de cognitieve benadering van emoties is dat aanhangers een emotionele beleving zien als functioneel bij het verwerven van informatie.

figuur 2

1.2.1 Epistemische functie

De eerste functie van emoties is de *epistemische functie* (afgeleid van het Griekse woord epistēmê = kennis). Naast het verstand en de waarneming is een emotionele beleving een bron van kennis. Ten eerste levert een emotie kennis op over de waarden die voor de geëmotioneerde bij een situatie betrokken zijn. Deze functie van emoties is inherent aan het cognitieve emotiebegrip, iemand beleeft immers pas een emotie als zijn waarden of belangen in het geding zijn. Of zoals Hume in 1748 al schrijft:

If I have no vanity, I take no delight in praise; if I be void of ambition, power gives me no enjoyment; if I be not angry, the punishment of an adversary is totally indifferent to me. In all these cases there is a passion which points immediately to the object, and constitutes it our good or happiness.⁸

De emotie geeft aan welke waarde of welk belang een object voor de geëmotioneerde heeft. In dit verband moeten de begrippen waarden en belangen breed opgevat worden. Het gaat niet alleen om morele waarden, maar het kan gaan om sociale, economische, politieke, religieuze, esthetische of juridische waarden. Ook het begrip belang omvat meer dan het eigenbelang. Iemand kan bang zijn omdat zijn eigen veiligheid door een valse hond wordt bedreigd, maar zijn belang is ook in het geding als de hond zijn zoon of een ander kind lastig

⁷ Nussbaum 2001, 52-56.

⁸ Hume (1748) 1975, 209.

valt en zelfs als de gemeente besluit om alle loslopende honden af te schieten omdat ze de veiligheid van mensen zouden kunnen bedreigen. In al deze gevallen staat iets op het spel dat belangrijk is voor de geëmotioneerde. Hierdoor geeft een emotionele beleving iemand inzicht in wat hij belangrijk vindt, geeft een emotie inzicht in zijn eigen motieven.

Wanneer de geëmotioneerde het verband ziet tussen zijn emoties en zijn eigen waarden en belangen, schept dit tevens begrip voor de motieven van anderen. Hierdoor maakt een rijk emotioneel leven het mogelijk om empathisch te zijn. Het maakt het mogelijk om niet alleen te bedenken hoe het voor een ander is om in een bepaalde situatie te verkeren, maar ook om te voelen hoe dit is. Empathie is een methode om de emoties van anderen en daardoor hun gedrag te begrijpen. Deze methode kan iemand alleen toepassen als hij zijn eigen emoties kent en begrijpt wanneer ze zich voordoen.

Een emotionele beleving levert emotionele kennis op. Dat dit kennis van een eigen aard is, is het best uit te leggen aan de hand van het onderscheid dat Ryle heeft gemaakt tussen *weten wat* en *weten hoe*.⁹ Ryle bestrijdt de traditionele opvatting dat lichaam en geest gescheiden zijn en dat de geest de taak heeft om kennis te verwerven en te verwerken (*weten dat* of *weten wat*)¹⁰ en dat het lichaam de taak heeft om te handelen op basis van deze kennis (*weten hoe*). Rationeel handelen zou dan steeds vooraf gaan door rijp beraad in de geest over de toepasselijke voorschriften en daarna zou het lichaam deze voorschriften uitvoeren. Hij noemt dit schamper de mythe van 'the Ghost in the Machine'.¹¹ Ryle stelt dat bij deze voorstelling van zaken onder meer de vraag rijst hoe lichaam en geest met elkaar communiceren. Zijn conclusie is dan ook dat lichaam en geest niet gescheiden kunnen worden en dat mensen voor intelligent gedrag zowel moeten *weten wat* ze moeten doen (welke maatstaven ze in acht moeten nemen) als *weten hoe* ze dat moeten doen. Aangezien er geen scheiding is van lichaam en geest, is geen van beide vormen van kennis het exclusieve domein van het lichaam of van de geest. *Weten wat* en *weten hoe* kunnen we dus wel onderscheiden, maar niet scheiden.

Maar dit onderscheid dekt niet alle vormen van kennis die je nodig hebt om complexe beslissingen te nemen. Wat ontbreekt, is *weten waartoe*. Wanneer Jan een ander huis wil kopen kan hij alle informatie verzamelen over de huizen die er te koop staan. Hij kan lijsten maken van alle voor- en nadelen van elk huis (*weten wat*), en toch nog steeds niet weten welk huis te kopen Jan kan nog zo vaardig zijn in het opsporen van aantrekkelijke huizen en in het beoordelen van de voor- en nadelen, in het onderhandelen en alle andere vaardigheden die nodig zijn bij het uitzoeken van een ander huis (*weten hoe*), maar toch nog steeds niet weten wat te doen. Pas als Jan weet wat voor hem belangrijk is, wanneer hij weet welk doel hij wil bereiken (*weten waartoe*), pas dan kan Jan bepalen welk huis hij koopt; het huis met de meeste ruimte voor zijn kinderen of het huis dat het dichtst bij zijn werk ligt. Bij *weten waartoe* spelen emoties de hoofdrol, omdat een emotionele beleving juist het verband legt tussen de wereld om ons heen en het eigen belang, de eigen waarden en motieven van het subject.¹² Vooral emotionele kennis biedt inzicht in de motieven en waarden die bij de emotionerende gebeurtenis betrokken zijn en voegt daardoor aan de theoretische kennis (*weten wat*) en aan de methoden om deze toe te passen (*weten hoe*), het motief toe (*weten waartoe*). Dit is de eerste, epistemische, functie van emoties.

⁹ Ryle (1949) 1971, 32-33.

¹⁰ 'Knowing that' wordt meestal vertaald met 'weten dat'. Mijn voorkeur heeft de vrijere vertaling 'weten wat' omdat deze duidelijker aangeeft dat het om theoretische kennis gaat.

¹¹ Ryle (1949) 1971, 20.

¹² Aldus ook Scruton 1980, 520-524.

1.2.2 Biologische functie

Onder het begrip *biologische functie* vat ik alle functies die emoties vervullen bij de informatieverwerking en een evolutionaire achtergrond hebben. Als onderdeel van de vlucht- en vechtpuls organiseren emoties de lichaamsfuncties zo, dat snel en adequaat gereageerd kan worden op een emotionerende gebeurtenis. Hierdoor fungeert een emotie als een soort schijnwerper, helpt te focussen en licht de emotionerende eigenschappen van een situatie uit. Deze biologische functie hebben emoties in zekere zin behouden toen de hersenen doorontwikkelden en de neocortex ontstond.¹³ Een emotionele beleving maakt het door deze biologische achtergrond mogelijk om de bijzonderheden in een situatie te onderscheiden en om bij het oordelen een eind te maken aan het wikken en wegen.¹⁴

1.2.3 Brugfunctie

Om deze laatste functie van emoties te kunnen begrijpen is enige kennis van de gangbare psychologische opvatting van oordeelsvorming nodig. In de vorige aflevering van *Rechtstreeks* (12/2) heeft Rachlinski het dubbel procesmodel en de 'misleading strategies' ofwel 'cognitive biases' beschreven die deel uit maken van deze gangbare psychologische opvatting. Bij de oordeelsvorming zijn twee denksystemen betrokken: een intuïtief (ook genoemd Systeem I of fast thinking) en een deliberatief proces (ook wel Systeem II of slow thinking). Het intuïtieve proces verloopt, snel, onbewust, associatief en niet-talig, terwijl het deliberatieve proces relatief traag, moeizaam, analytisch en wel met behulp van taal verloopt.¹⁵ Als niet-talig proces levert Systeem I kennis op die niet in taal is te vatten. Hoe worden we ons zo'n intuïtief oordeel dan gewaar? Hier spelen emoties de rol van boodschapper. Betsch geeft in een bundel gewijd aan de intuïtie de volgende omschrijving:

Intuition is a process of thinking. The input to this process is mostly provided by knowledge stored in the long-term memory that has been primarily acquired via associative learning. The input is processed automatically and without conscious awareness. *The output of the process is a feeling that can serve as a basis for judgments and decisions.*¹⁶

De uitkomst van het intuïtieve proces is een gevoel. Bij rechtswesties spreken we van het (individuele) rechtsgevoel, dit is het gevoel over de goede oplossing voor een juridische kwestie, zonder dat de relevante rechtsbronnen zijn geraadpleegd of juridisch is geredeneerd. Maar het intuïtieve oordeel kan natuurlijk ook een van de andere deelbeslissingen betreffen. Een emotie vormt zodoende de brug tussen beide denkprocessen. Dankzij een emotie, zoals 'het rechtsgevoel', worden we ons het intuïtieve juridische oordeel bewust, zodat het deliberatieve proces dit kan controleren, bevestigen of nuanceren.

1.3 Invloed emoties is onvermijdelijk

Emoties zijn onvermijdelijk van invloed bij de rechterlijke oordeelsvorming. Welke invloed zij vervullen, hangt samen met hun functies bij de informatieverwerking en –verwerking.

¹³ Strien 2000; Massey 2002.

¹⁴ Damasio (1995) 2000, 214-219; Elgin 1999, 149-156.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Kahneman & Frederick 2002; Guthrie e.a. 2007; Baumeister e.a. 2011/62.

¹⁶ Betsch 2008, 4 (cursivering van MIJ.). Vgl. de definitie van Gigerenzer: 'an intuitive judgment that appears quickly in our consciousness, and whose underlying reasons we typically not aware of but nevertheless feel strongly enough to act upon': Gigerenzer 2007, 156

1.3.1 *Emoties ontstaan door de onlosmakelijke band tussen waarden, belangen en het rechterlijk werk*

Emoties zijn onvermijdelijk bij het rechterlijk oordeel omdat een emotie ontstaat wanneer waarden en belangen in het geding zijn.¹⁷ Juist bij juridische oordeelsvorming spelen de waarden en belangen van betrokkenen een grote rol. Het recht wordt immers ingeschakeld om te voorkomen dat belangen en waarden van mensen botsen of juist om belangenconflicten op te lossen, zodat de bescherming van belangen en waarden een van de bestaansredenen van het recht is. Bij rechtspraak draait het weliswaar om de waarden en belangen van anderen, maar de rechter bemerkt deze omdat ze resoneren met zijn 'eigen' belangen. Kantonrechter Pieters geeft een mooi voorbeeld van een jongeman met terminale kanker, die de ontslagregeling die de werkgever hem bood, bleef weigeren en elke dag met veel moeite naar zijn werk ging om daar ondanks alle inspanningen maar beperkt te presteren.

Hij wilde blijven werken. Ik heb de arbeidsovereenkomst niet ontbonden en ontving twee maanden later bericht van zijn overlijden met een ontroerende brief van zijn familie. Wat mij geraakt had wist ik pas toen: de grootse wijze waarop hij tot het laatst een normaal leven wilde leiden, en weigerde zijn einde te accepteren. Dat deed me aan mijn moeder denken, die enkele dagen voor haar dood nog de opera bezocht.¹⁸

Een andere bron voor rechterlijke emoties zijn de waarden en belangen die samenhangen met het feit dat een rechter een ambachtsman (-vrouw) is die zijn (haar) werk goed wil doen, dit wil zeggen: in overeenstemming met de opvattingen, verwachtingen en waarden die voortkomen uit zijn persoonlijke geschiedenis. Zo vond Hogarth na een grootschalig empirisch onderzoek een significant verband tussen het vonnisgedrag van de rechter en zijn taakopvatting. Deze taakopvatting bestaat uit 'a set of evaluative categories, relevant to the judicial role, which the individual magistrate has adopted (...) during his past experience with persons, or ideas in his social world.'¹⁹ Dus, zowel de persoonlijke waarden van de rechter – bijvoorbeeld over zijn taakopvatting – als de waarden die in de context waarbinnen hij zijn werkzaamheden verricht – van zijn taakomgeving, van de sociale omgeving – kunnen zijn uitspraak beïnvloeden. Uit empirisch onderzoek blijkt dat hierbij de opleiding fungeert als socialisatieproces.²⁰ Vooral de RAIO-opleiding is belangrijk voor het aanbrengen van de door de beroepsgroep gewenste waarden. Zo constateerde Köhne-Hoegen in 2008 dat de huidige opleiding 'resulteert in rechterlijke ambtenaren die passen binnen de huidige bedrijfscultuur, waar bureaucratiseringprocessen, efficiency en productienormen belangrijke pijlers zijn geworden.'²¹ De rechter toetst zijn gedrag onder meer aan deze geïnternaliseerde waarden. Telkens wanneer dergelijke 'eigen' waarden of belangen in het geding zijn raakt hij gefrustreerd, berust hij of is hij juist erg tevreden.

Een laatste voorbeeld van een bron van rechterlijke emoties zijn de waarden en belangen die samenhangen met de rechtspraak als hoeder van allerlei sociale, politieke en economische idealen die in de samenleving leven. Te denken valt aan de rechtspraak op het terrein van het milieu, sociale verzekering, arbeidsverhoudingen, familierecht, eigendomsrecht, maar bijvoorbeeld ook aan rechtsstatelijke waarden. Ook hier geldt weer dat deze waarden en belangen min of meer geïnternaliseerd zijn en kunnen fungeren als

¹⁷ Vergelijk Sartre (1939)1987, 85-91; Solomon 1977, 195-240; Pillsbury 1988/1989, 679-680; Nussbaum 2001.

¹⁸ Pieters 2010, 200.

¹⁹ Hogarth 1971, 100.

²⁰ Voor het rechtswetenschappelijk onderwijs Mertz 2007; Sommerlad 2007/2. En de bespreking van het boek van Mertz door Bruinsma 2009/1. Voor de RAIO-opleiding Köhne-Hoegen 2008.

²¹ Köhne-Hoegen 2008, 32.

‘eigen’ waarden die tot een rechterlijke emotie leiden. Juist om aan te geven dat het hier niet om de privébelangen van de rechter gaat, plaats ik het woord eigen steeds tussen aanhalingstekens als ik spreek over de ‘eigen’ belangen en waarden van de rechter en de daarbij behorende emoties.

Rechterlijke emoties zijn bij de oordeelsvorming onvermijdelijk omdat er bij het oordeelsproces nu eenmaal altijd wel ‘eigen’ waarden of belangen zijn betrokken.

1.3.2 Emoties fungeren als brug tussen de twee denkprocessen

Ten tweede zijn rechterlijke emoties onvermijdelijk bij de oordeelsvorming omdat deze nu eenmaal plaatsvindt door de samenwerking van twee denkprocessen. Zoals ik bij de brugfunctie al heb beschreven, verzorgen emoties – onder meer in de vorm van het (individuele) rechtsgevoel – de communicatie tussen het intuïtieve proces en het deliberatieve proces bij de juridische oordeelsvorming.

1.3.3 Emoties beïnvloeden de selectie en verwerking van informatie

De invloed van emoties is onontkoombaar omdat haar biologische functie automatisch verloopt. Wanneer er ‘eigen’ waarden en belangen bij de te beoordelen situatie zijn betrokken, beleeft de rechter een emotie die de informatieverwerving en –verwerking beïnvloedt. Emoties fungeren als een soort schijnwerper, schreef ik hierboven (§1.2.2). Empirisch onderzoek wijst uit dat deze schijnwerperfunctie vooral van belang is bij het selecteren en verwerken van informatie. Er zijn talloze verbanden aangetoond tussen de emoties van de beslisser en de informatieverwerving, het geheugen en de gedegenheid van de oordeelsvorming. Een voorbeeld van een aangetoond verband is de invloed die emoties hebben op de informatieverwerving en –verwerking door het gevoel van zekerheid of onzekerheid dat ze belichamen. Veel bestaand empirisch onderzoek had al wel verband aangetoond tussen de ‘kleur’ van emoties – positief of negatief – en de kwaliteit van de informatieverwerking. De onderzoeksresultaten signaleerden een veelheid van verbanden waar men weinig grip op kreeg. Toen Feigenson & Park elke emotie op een glijdende schaal van zekerheid naar onzekerheid indeelden, bleek het bestaande onderzoek wel een coherent verband te laten zien. De positieve emoties geluk en tevredenheid blijken net als de negatieve emoties boosheid en weerzin een gevoel van zekerheid uit te drukken; terwijl hoop, verbazing, angst en bezorgdheid een gevoel van onzekerheid uitdrukken. Andere emoties – zoals verdriet – zitten tussen de uitersten in. Naarmate het gevoel van onzekerheid groter is, zullen mensen hun best doen om meer zekerheid te krijgen door meer aandacht te geven aan de informatieverwerving en –verwerking voordat ze beslissen. Ze zullen secuur op zoek gaan naar gedetailleerde informatie. Anderzijds leidt een gevoel van zekerheid tot een oppervlakkiger oordeelsvorming, tot een grotere invloed van vuistregels/valkuilen en tot meer moeite met het herkennen van patronen en van wat afwijkt van het normale.²²

Boosheid en tevredenheid kunnen de kwaliteit van het rechterlijk oordeel bedreigen, omdat naarmate het gevoel van zekerheid groter is, de oordeelsvorming oppervlakkiger verloopt, vuistregels/valkuilen een grotere invloed hebben, de rechter meer moeite heeft om sterke van zwakke argumenten te onderscheiden, en hij minder factoren bij de afweging betreft. Terwijl verbazing en bezorgdheid juist de gedegenheid van de oordeelsvorming bevorderen.

²² Feigenson & Park 2006, 147-148. Zie voor beschrijvingen van vergelijkbaar onderzoek Lerner & Keltner 2000; Wiener e.a. 2006, 234. Voor een uitgebreid overzicht: Isen 2008.

1.3.4 Gebruik van emotionele vuistregels

De laatste reden voor de onvermijdelijke invloed van emoties op de rechterlijke oordeelsvorming is dat mensen bij het oordelen vuistregels gebruiken. Er is sprake van het gebruik van vuistregels als een moeilijk probleem wordt vervangen door een gemakkelijker op te lossen probleem. Zo is de vraag of een sollicitant de openstaande functie goed zal kunnen vervullen en in het bestaande team past veel moeilijker te beoordelen dan of deze zich goed gepresenteerd heeft. Toch wordt een sollicitant vaak alleen beoordeeld op zijn presentatie, terwijl het duidelijk is dat een goede presentatie niets zegt over de mogelijkheden van de sollicitant om te functioneren in het bestaande team. Dit soort vuistregels 'Kies de sollicitant die zich het beste presenteert' is vaak een grote hulp bij het oordelen, omdat dit het mogelijk maakt snel de knoop door te hakken en vaak tot redelijke keuzes leidt. Het gebruik van vuistregels kan echter ook tot verkeerde beslissingen leiden. Wanneer de werknemer, die zich tijdens de sollicitatieprocedure uitstekend presenteerde, na een paar maanden toch geen sociale vaardigheden blijkt te bezitten, blijkt de vuistregel een valkuil te zijn geweest. In dit soort gevallen bedient men zich min of meer bewust van een beslisregel. Men weet dat een moeilijke beslissing is vervangen door een gemakkelijker. Bij het gebruik van vuistregels in het deliberatieve proces kan het risico van valkuilen worden ingedamd door een bewuste strategie. Zo worden in de meeste sollicitatieprocedures meerdere ronden ingebouwd om door de al dan niet gelikte presentatie heen te kijken.

Het risico van valkuilen is echter veel moeilijker te beperken bij het gebruik van vuistregels tijdens het intuïtieve proces, omdat deze dan onbewust en automatisch worden ingezet. Daarom is het gevaar dat het intuïtieve oordeel berust op valkuilen groter.²³ Rachlinski (*Rechtstreeks* 2012/2) heeft vooral gewezen op de gevaren van *cognitieve* vuistregels die in het intuïtieve proces automatisch worden ingeschakeld, zoals framing, ankerings- en de bevestigingsregel. Er zijn echter ook *emotionele* vuistregels. De belangrijkste zijn de 'voelt goed'-regel en 'emotionele lading'-regel. De 'voelt goed'-regel is de vuistregel dat goed is wat goed voelt. Deze vuistregel wordt ook door professionele beslissers gebruikt en is vaak een goede leidsman bij de oordeelsvorming. De neuroloog Snoek – inmiddels hoogleraar klinisch onderwijs aan de RUG – heeft onderzocht wat het verschil is tussen beginnende en ervaren neurologen bij het stellen van een diagnose. Een ervaren neuroloog ziet snel – op basis van anamnese en standaardonderzoek – of een klacht in een patroon past. Zolang iets in het normale patroon past, vertrouwt hij op zijn intuïtie. Dit noemt men wel de klinische blik, hiermee bedoelt men het gevoel dat de arts heeft over een klacht of ziekte, zonder te beschikken over een expliciete diagnose. Pas als iets niet in het patroon past gaat de ervaren arts redeneren en meer informatie verzamelen om tot een specifieke diagnose te komen, terwijl een minder ervaren arts bij elke klacht of ziekte op systematische wijze de alternatieve diagnoses uitsluit.²⁴ De ervaren neuroloog blijkt gemakkelijker te vertrouwen op een diagnose die 'goed voelt'. Wanneer de beslisser zich snel neerlegt bij een automatische, emotionele respons kan de 'voelt goed'-regel een valkuil worden, omdat hij dan eventuele argumenten voor het tegendeel negeert.²⁵

Bij de 'emotionele lading'-regel bepaalt de emotionele toestand welke informatie in het geheugen gemakkelijk toegankelijk is. Is de beslisser in een positieve emotionele staat dan is de toegankelijkheid groter voor informatie die positief gelabeld is, zodat positieve informatie gemakkelijker in het bewustzijn komt (selectieve aandacht voor en selectieve

²³ Kahneman & Frederick 2002, 21-23; Sunstein 2003; Tiemeijer 2011.

²⁴ Snoek 1989, 240-249. Voor een onderzoek naar de rol die het 'pluis en niet pluis-gevoel' heeft in het diagnostisch denken van de huisarts zie Stolper 2010.

²⁵ Slovic e.a. 2002.

herinnering aan congruente informatie) en informatie eerder positief wordt gewaardeerd (selectieve codering).²⁶

De invloed van rechterlijke emoties op oordeelsvorming is positief voor zover ze emotionele kennis opleveren door de epistemische functie; voor zover de schijnwerperfunctie helpt om bijzonderheden in een situatie te onderscheiden en verschillen in vergelijkbare gevallen te ontdekken; en voor zover de onzekere emotionele staat de gedegenheid van de oordeelsvorming bevordert. Hier staat tegenover dat de invloed van emoties negatief is wanneer er gebruik wordt gemaakt van emotionele vuistregels, die valkuilen blijken te zijn omdat men afgaat op het goede gevoel en tegenargumenten negeert; omdat men harde feiten negeert omdat ze onplezierig voelen; omdat men selectief congruente informatie verzamelt. Ze kunnen net als cognitieve vuistregels bewust worden gebruikt in het deliberatieve proces, waarbij dan de valkuilen vermeden kunnen worden. Ze worden echter onbewust en automatisch ingezet tijdens het intuïtieve proces, zodat elk intuïtief oordeel misleidend kan zijn. Rechterlijke emoties kunnen de oordeelsvorming dus positief en negatief beïnvloeden.

2. Rechterlijke emoties in de praktijk

Wanneer de invloed van emoties op de oordeelsvorming onvermijdelijk is en deze invloed positieve en negatieve effecten kan hebben, rijst de vraag hoe in de praktijk om te gaan met deze dubbelheid.

2.1 Positieve invloed behouden

2.1.1 Emotie biedt subjectief houvast

Het positieve effect van een emotionele beleving op de oordeelsvorming ontstaat doordat het beleven van een emotie of het (gedeeltelijk) herbeleven van eerder beleefde emoties de emotionele kennis van de rechter activeert en signaleert welke ‘eigen’ belangen en waarden bij het probleem betrokken zijn.²⁷ Het psychologische onderzoek naar oordeelsvorming waar Rachlinski in *Rechtstreeks* 2012/2 verslag van heeft gedaan, komt voort uit het onderzoek naar *complexe, onzekere beslissingen*.²⁸ Hierbij staat de vraag centraal hoe mensen een rationele – in de zin van voorspelbare – beslissing kunnen nemen in zaken waarbij er verschillende deelbeslissingen tot een eindbeslissing geïntegreerd moeten worden (*complex*) en waarbij er geen criterium is om te bepalen wat een goede beslissing is (*onzeker*). Veel rechterlijke beslissingen zijn aan te merken als complexe, onzekere beslissingen. Complex, omdat er vaak allerlei deelbeslissingen moeten worden genomen – over de feiten, over welke regel relevant is, wat de betekenis van de regel in dit specifieke geval is, wat een redelijke oplossing is en hoe deze aanvaardbaar gemaakt kan worden en zo verder – die uiteindelijk moeten worden geïntegreerd tot een eindoordeel. Onzeker, omdat er geen manier is om te bepalen wat de beste oplossing is. Rechterlijke beslissingen worden nu eenmaal gebaseerd op het gedrag van betrokkenen in het verleden en toegesneden op de concrete situatie in het heden, maar dienen een doel in de toekomst. Natuurlijk zijn er allerlei criteria waaraan een uitspraak getoetst kan worden, zoals de meest rechtvaardige (in abstracto of in concreto), de meest aanvaardbare, de meest doelmatige en zo verder. Deze

²⁶ Zeelenberg & Aarts 2003, 386-387.

²⁷ Zie ook Niedenthal e.a. 2009.

²⁸ Tversky & Kahneman 1982; Gilovich e.a. 2002.

criteria zijn echter zo abstract dat moeilijk is vast te stellen welke van de alternatieve beslissingen in de toekomst het meest rechtvaardig, aanvaardbaar of doelmatig zal uitpakken. Een emotionele beleving biedt de rechter enig houvast, omdat deze laat zien welke 'eigen' waarden/belangen bij een situatie betrokken zijn. Zodra de rechter weet welk 'eigen' belang is betrokken, is de beslissing minder onzeker omdat hij dan een criterium heeft aan de hand waarvan hij kan bepalen wat hij een goede beslissing vindt.²⁹ De erkenning dat een rechter mede beslist aan de hand van een persoonlijk criterium leidt echter tot wantrouwen, omdat dit het rechterlijk oordeel subjectief maakt.

In het algemeen wordt met de term objectief bedoeld dat een oordeel in overeenstemming is met de feitelijke stand van zaken en met de term subjectief dat het oordeel is gebaseerd op een interpretatie van de stand van zaken. In de rechtswetenschap blijkt de kwalificatie objectief of subjectief eigenlijk aan te geven wat de aard is van de argumenten die tot een oordeel hebben geleid. Juristen gebruiken de kwalificatie objectief wanneer zowel de inhoud van de regel als de feitelijke situatie los van de waardering van de rechter wordt vastgesteld; dit zou dan leiden tot een objectief oordeel omdat het gebaseerd is op objectieve argumenten. Terwijl een subjectief oordeel tot stand komt door een waardering van de feiten en van de regel, dus op basis van subjectieve argumenten. In de rechtswetenschap is al lang erkend dat de betekenis van de regel en de feiten alleen door interpretatie wordt gevonden, waarvoor er altijd een waardering door de rechter nodig is. Het gevolg van deze erkenning is dat juristen kennelijk aanvaarden dat elk juridisch oordeel meer of minder subjectief is. Het feit dat een emotie de rechter een subjectief houvast biedt bij het oordelen diskwalificeert dit houvast dan ook niet.

2..1.2 Grenzen aan betrokken oordeelsvorming

Emotioneel betrokken oordeelsvorming heeft dus twee belangrijke positieve gevolgen voor de rechterlijke werkzaamheden. Ten eerste biedt een emotie de rechter houvast doordat hij ontdekt welke 'eigen' waarden en belangen bij het voorliggende geval zijn betrokken en op de tweede plaats maakt een emotionele beleving het mogelijk om eigen motieven en die van anderen te begrijpen. Emotionele betrokkenheid kan echter leiden tot een onredelijke reactie omdat een emotionele beleving de emotionerende eigenschappen van een situatie uitvergroot, dit volgt immers uit de biologische functie. Er moet dus gezocht worden naar een begrenzing van *betrokken oordeelsvorming*.

Deze grens wordt getrokken door de eis dat de emotie passend moet zijn. Nussbaum geeft een mooie omschrijving van wat ik met betrokkenheid – en dus met betrokken oordeelsvorming - bedoel:

... the Judge in such a case should develop as rich and comprehensive an understanding as possible of the situation ... Her emotions should be those of the judicious spectator, not personal emotions bearing on her own profit or loss in the case at hand, or any other personal taste or goal that is grounded in her own situation rather than the situation of which she is the spectator. They should not simply be the emotions of the actors involved, though empathy with the actors will usually be one important part of the process of judicious spectatorship, through which the judge takes the measure of the suffering of the people. The judicious spectator must go beyond empathy, assessing from her own spectatorial viewpoint the meaning of those sufferings and their implications for the lives involved.³⁰

Nussbaum bedoelt met een 'judicious spectator' een rechter die zich opstelt als een 'voorzichtige toeschouwer'. 'Toeschouwer', door een tussenpositie in te nemen tussen '[her]

²⁹ Aldus ook Witteveen 1988, 56-58; Garsten 2006, 124-129.

³⁰ Nussbaum 1995, 90.

personal emotions bearing on het own profit or loss' en 'the emotions of the actors involved'. 'Voorzichtig', door alleen emoties toe te laten die nodig zijn om in deze context, in dit geval, voor deze rechtzoekende een oordeel te vellen. De emoties die deze 'voorzichtige toeschouwer' beleeft noem ik 'passende emoties', deze komen voort uit de voorliggende zaak en vallen niet samen met de emoties van de betrokkenen noch met de privé-emoties van de rechter. Passende emoties zijn ofwel de emoties die bij de betrokkenen spelen omdat er belangen voor hen op het spel staan, en die resoneren bij de rechter; ofwel de emoties die bij de rechter spelen omdat er 'eigen' belangen met de te beoordelen situatie zijn verbonden of voortkomen uit de taak die deze rechter in de voorliggende zaak moet verrichten. Er zit aan het concept *betrokken oordeelsvorming* dus een beschrijvende en een normatieve kant. De beschrijvende kant geeft aan dát de beoordelaar bij de oordeelsvorming een emotie (her)beleeft en daardoor zijn emotionele kennis activeert. De normatieve kant van het begrip eist dat de emoties (en dus de belangen) passend zijn doordat ze voortkomen uit de voorliggende zaak.

Een rechter kan het onderscheid – passende emotie of niet – maken omdat een emotie geen onbeheersbare gemoedsbeweging is die leidt tot irrationeel gedrag, maar is gebaseerd op een gedachte die vatbaar is voor argumentatie. Om te bepalen of een emotie passend is, zal de rechter met zichzelf in discussie moeten gaan en zich moeten afvragen welke emotie hij beleeft, of hij deze heeft toegewezen aan het juiste object en of deze passend is. Bij de toewijzing aan het juiste object gaat het bijvoorbeeld om de vraag of de irritatie is gewekt door de partij die zich tijdens de comparitie misdraagt; of is de ergernis te wijten aan de ouderlijke machteloosheid van die ochtend toen de puberzoon van de rechter zich weer eens niet aan de afspraken hield; of is de ergernis ontstaan door frustratie van carrière- of organisatiebelangen?³¹ Het vereist emotionele luciditeit om deze vragen te beantwoorden.

2.2 Negatieve invloed beperken

2.2.1 Emotionele luciditeit

Emotionele luciditeit is niet alleen nodig om de emotionele betrokkenheid binnen aanvaardbare grenzen te houden, maar ook om de negatieve invloed van rechterlijke emoties op de oordeelsvorming in te perken. De negatieve invloed van rechterlijke emoties op de oordeelsvorming ontstaat door het (automatische) gebruik van emotionele vuistregels/valkuilen. Er is enig empirisch bewijs dat het mogelijk is om *cognitieve* valkuilen te voorkomen met zelfcorrectie. De beste manier blijkt te zijn dat de beoordelaar zijn eigen oordeel ter discussie stelt.³² Om cognitieve valkuilen te voorkomen, zal de rechter zich bewust moeten zijn van het bestaan van vuistregels en valkuilen en van de manier waarop ze de oordeelsvorming beïnvloeden. Kennis van de valkuilen en de invloed die ze op het uiteindelijke oordeel hebben, zal het gevaar van valkuilen nooit helemaal uitsluiten, maar het is een eerste voorwaarde om ze te kunnen vermijden. Ook bij het gebruik van *emotionele* vuistregels blijkt zelfcorrectie de beste manier om te voorkomen dat een vuistregel een valkuil wordt. Dit vereist emotionele luciditeit.

³¹ Voor een voorbeeld van carrière- en organisatiebelangen die tot rechterlijke emoties leiden, verwijs ik naar het onderzoek van Groenendijk. Hij onderzocht de omgang van de rechters in de vreemdelingenkamers met de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State. Hij constateerde dat rechters zich tegen hun eigen overtuiging in conformeerden aan de jurisprudentie van de Afdeling, omdat afwijken gevolgen had voor hun carrièreperspectieven: Groenendijk 2008.

³² Zie ook Blumenthal 2007, 54-57.

Ook de schijnwerperfunctie van emoties kan de oordeelsvorming negatief beïnvloeden vooral in geval dat de emotie een gevoel van zekerheid uitdrukt. Naarmate het gevoel van zekerheid groter is, verloopt de oordeelsvorming oppervlakkiger, hebben vuistregels/valkuilen een grotere invloed en worden minder factoren bij de afweging betrokken. Ook dit negatieve effect is in te perken door de emotionele luciditeit te vergroten, zodat zelfcorrectie kan worden toegepast. Wanneer een rechter zijn emotie (boosheid, zelfingenomenheid) herkent, weet dat dit soort emoties hem een gevoel van zekerheid geeft en hij bovendien weet dat een dit gevoel er bij hem toe leidt dat hij niet goed meer luistert, dan kan hij zichzelf corrigeren.

Emotionele luciditeit vereist dat juristen in staat zijn eigen emoties te herkennen, deze vervolgens toe te schrijven aan het juiste object en te weten wat het effect van hun emoties is op de eigen oordeelsvorming. In tegenstelling tot de populaire opvatting dat een koel hoofd de beste beslissingen neemt, blijkt juist degene die gedurende de oordeelsvorming emoties met grotere intensiteit beleeft, de beste beslissingen te nemen.³³ Alleen iemand, die in staat is om zijn emotionele beleving nauwkeurig en gedifferentieerd te benoemen en het effect van elke emotie op de eigen oordeelsvorming kent, is emotioneel lucide. Pas wanneer juristen in het algemeen en rechters in het bijzonder, emotioneel lucide zijn, kunnen zij het effect van emoties bij de oordeelsvorming reguleren, de emotionele valkuilen vermijden en toch de emotionele kennis benutten.

2.2.2 Emotioneel gedrag in de praktijk

In Amerika is inmiddels wel wat onderzoek gedaan naar emotioneel gedrag van rechters.³⁴ Door gebruik te maken van bronnen als YouTube, Court-TV, krantenverslagen en procedures wegens *contempt of court* en *appeal for recusal* is bijvoorbeeld onderzocht hoe en waarom rechters boos worden.³⁵

In Nederland zijn de bronnen om emotioneel gedrag van rechters te onderzoeken wat minder expliciet dan die in Amerika: rechtbankverslagen hebben in de meeste kranten meer het karakter van een column en vormen zeker geen woordelijk verslag van de communicatie tijdens de zitting en er zijn niet veel doorlopende Tv-verslagen van zittingen. Het is dus niet gemakkelijk om zicht te krijgen op de rechterlijke emoties, hun emotioneel gedrag en emotionele luciditeit in de praktijk. Hier komt nog bij dat niet elke emotie tot emotioneel gedrag leidt (zie hierboven §1.1.2b), en ook een 'onzichtbare' emotie de oordeelsvorming kan beïnvloeden.

Om enig zicht te krijgen op het emotionele gedrag van de Nederlandse rechter put ik uit de uitspraken op wrakingsverzoeken die in een periode van bijna negen maanden zijn gewezen en op rechtspraak.nl zijn gepubliceerd.³⁶ Een van de wrakingsverzoeken waarop in 2011 is beslist, speelde in de rechtbank Rotterdam. Tijdens de zitting had zich het volgende voorgedaan:

Op 18 januari 2011 stond verzoeker terecht voor de kinderrechter onder andere in verband met een vechtpartij bij een café waarbij verzoeker betrokken zou zijn geweest. Bij die gelegenheid zijn door verzoeker, aan wie door de portiers de toegang tot een café werd ontzegd, in de richting van die portiers opmerkingen gemaakt. In

³³ Seo & Feldmann-Barrett 2007.

³⁴ Klein & Mitchell 2010.

³⁵ Maroney 2012.

³⁶ De op rechtspraak.nl gepubliceerde uitspraken in wrakingsverzoeken in de periode van 1 januari tot midden september 2011 leveren tien toewijzingen op en 229 afwijzingen of niet ontvankelijk verklaringen.

het proces-verbaal van de terechtzitting van de rechter als kinderrechter op 18 januari 2011 is hieromtrent het volgende gerelateerd:

"De verdachte:

We gingen aansluiten bij de rij. De portier zei: "Jullie komen niet binnen". Ik zei tegen hem: "kijk me goed aan want ik kom hier ieder weekend". Hij zei: nee ik kan me jou niet herinneren.

....

De kinderrechter:

Bij de politie verklaar je op enig moment dat je altijd naar een ander café gaat, namelijk naar het café ernaast. Volgens de portier zei je een paar keer: "ken je me niet", heel luid.

De verdachte:

Ik praatte luid omdat het druk was, en ik was boos

...

Ik schreeuwde niet tegen hem. Ik zei: "ik kom hier bijna elk weekend, kijk me goed aan."

De kinderrechter:

Je liegt ook nog eens door te zeggen dat je daar altijd komt, terwijl het een ander café was.

De raadsman:

Ik wil tijd om na te denken wat ik wil.

De kinderrechter:

Ik wil doorgaan."

Reden voor de wraking was de manier waarop de kinderrechter constateerde dat de verdachte loog. Er zijn te weinig gegevens om te kunnen vaststellen of deze rechter boos of geïrriteerd was toen zij dit zei. De verzoeker voert in ieder geval aan dat de rechter zich 'niet op een genuanceerde wijze heeft geuit ... maar ze ... met haar uiting ... een voor haar bestaand feit [heeft] geconstateerd.' De wrakingskamer laat zich niet uit over de eventuele emotionele lading van de rechterlijke constatering, maar acht de wraking ongegrond omdat:

het de taak van de rechter is om, zeker in strafzaken, door middel van het stellen van kritische vragen, op de zitting een discussie op gang te brengen over de inhoud van de tenlastelegging en de verklaringen die hieromtrent zijn afgelegd. In die context is in de onderhavige zaak de enkele opmerking van de rechter dat verzoeker zou hebben gelogen onvoldoende grond voor wraking.³⁷

Er is hier mogelijk sprake van emotioneel gedrag van de rechter, maar in Nederlandse rechtscultuur wordt dit niet besproken waardoor de grenzen van aanvaardbaar emotioneel rechterlijk gedrag onduidelijk blijven.

In de Amerikaanse praktijk zijn emoties beter bespreekbaar. Een rechter constateerde dat de getuigenis van de verdachte 'totally unbelievable and preposterous' was. De verdachte *appealed for recusal*. Het Hof oordeelde:

even if the remark were improper it should be recognized that a judge is only human, being ordinarily imbued with a strong sense of duty and responsibility to the community. In his or her conscientiousness, the judge will sometimes speak out in frustration and even anger.³⁸

Daar het Hof hier een uitspraak doet waarin de rechter expliciet ruimte krijgt voor emotioneel gedrag wordt een evaluatie van dit gedrag mogelijk, dit zou de emotionele luciditeit van de betrokken rechter kunnen bevorderen en de grenzen van wat aanvaardbaar emotioneel rechterlijk gedrag is, kunnen verduidelijken. Evaluatie van het emotionele gedrag van de rechter zou plaats kunnen vinden aan de hand van de in de vorige paragraaf geformuleerde

³⁷ Rechtbank Rotterdam 4 maart 20011, *LJN* BP6871.

³⁸ Carr v. Senkowski, 2007 WL 312 4624, zoals aangehaald door Maroney 2012.

vragen: Welke emotie veroorzaakt het gedrag? Waardoor is de emotie ontstaan? Is deze emotie/het emotionele gedrag passend?

2.2.3 *Professionele intuïtie*

Uit het dubbel-procesmodel van oordeelsvorming volgt dat de intuïtie bij de oordeelsvorming in complexe, onzekere vraagstukken (dus ook bij rechterlijke oordeelsvorming) een belangrijke rol vervult. De uitkomst van het intuïtieve proces wordt iemand zich gewaar door een gevoel, in een juridische setting kan dit het rechtsgevoel zijn, maar ook het intuïtieve oordeel dat een getuige liegt, of dat een van de partijen door de andere wordt geïntimideerd. Of dit (rechts)gevoel een betrouwbare gids is bij de oordeelsvorming is dus afhankelijk van de betrouwbaarheid van het intuïtieve proces. De intuïtie van de professional blijkt echter een januskop te hebben: een onbetrouwbaar gezicht dat de oordeelsvorming frustreert en een betrouwbaar gezicht dat de kwaliteit van de oordeelsvorming bevordert. Daniel Kahneman benadrukt vooral de onbetrouwbaarheid van het intuïtieve proces door zich in zijn onderzoek te richten op het automatische gebruik van vuistregels/valkuilen.³⁹ Daarentegen benadrukt Gary Klein de betrouwbaarheid door in zijn onderzoek de expertise en het gebruik van bekende patronen centraal te stellen.⁴⁰ In een gezamenlijk artikel proberen de auteurs het eens te worden over de voorwaarden waaronder de intuïtie de kwaliteit van de professionele oordeelsvorming bevordert. De tegenvoeters blijken meer gemeenschappelijke ideeën te hebben dan ze verwachtten en erkennen uiteindelijk beide opvattingen: het intuïtieve oordeel kan zowel gebaseerd zijn op ervaring en waardevolle impliciete en stilzwijgende kennis bevatten, als op het gebruik van vuistregels.

De auteurs stellen dat de professionele praktijk zo georganiseerd moet zijn dat deze tot betrouwbare intuïtie kan leiden. Daartoe zal de professionele praktijk structuur moeten hebben, zodat er enige voorspelbaarheid is en er voldoende houvast is voor de intuïtie. In turbulente werksituaties, zoals de beurs, is er weinig basis voor betrouwbare intuïtie. Natuurlijk kent iedereen wel verhalen over beurshandelaren die op basis van intuïtie en ervaring beslissingen namen – die winstgevend bleken – terwijl anderen nog aan het analyseren waren. Er zijn echter ook genoeg verhalen over het tegenovergestelde. De eis van een gestructureerde professionele praktijk bepaalt, volgens de auteurs, in welke mate de intuïtie betrouwbaar is. Wanneer in de professionele praktijk de professional in staat stelt de verwachtingen, de voorstellingen en de technieken van zijn beroep te leren kennen, is zijn intuïtie betrouwbaarder. Daarom is het voor de ontwikkeling van een betrouwbare intuïtie vereist dat de professional voldoende feedback op eerdere oordelen heeft gekregen. Als aan beide voorwaarden voldaan is, kan de intuïtie van een expert betrouwbaar zijn.⁴¹

De rechtspraak kent een voldoende gestructureerde professionele praktijk. Er is sprake van een gereguleerde professionele omgeving waarin een zekere mate van voorspelbaarheid aanwezig is, waardoor de professionele expertise zich kan ontwikkelen. De eis van voldoende feedback levert in de rechtspraak echter wel wat problemen op. Een rechter krijgt immers zelden feedback op een genomen beslissing, het door kantonrechter Pieters geschetste geval (§1.3.1) is immers een uitzondering. Het is echter in de rechtspraak wel mogelijk om feedback te ontvangen op het proces van oordeelsvorming. In meervoudige kamers biedt het collegiaal overleg over de te nemen beslissing een vorm van feedback omdat de rechter zijn mening toets aan die van zijn collega's. Bij alleensprekende rechters is feedback op de oordeelsvorming moeilijker. Het is goed denkbaar om het instrument van

³⁹ Voor een zeer leesbaar overzicht van zijn onderzoek Kahneman 2011.

⁴⁰ Klein 1998.

⁴¹ Kahneman & Klein 2009.

intervisie voor dit doel te verbreden. Wat dit betreft zou de rechtspraak inspiratie op kunnen doen bij andere beroepsgroepen, zoals de psychotherapeuten. Daar geldt een stelsel van intervisieverplichtingen, waarbij psychotherapeuten – in kleine groepen en onder leiding van een ervaren psychotherapeut die als intervisor is getraind – moeilijke gevallen inbrengen en bespreken. In de rechtspraak is de bestaande situatie dat nog niet elke rechter voldoende feedback krijgt. Hierdoor is de rechterlijke intuïtie in wisselende mate betrouwbaar, toch kan ze als een belangrijk uitgangspunt bij de oordeelsvorming fungeren mits ze bewust wordt geëvalueerd.

De bewuste evaluatie zou plaats kunnen vinden aan de hand van enkele vragen die de rechter zichzelf zou kunnen stellen om te achterhalen of zijn intuïtieve oordeel betrouwbaar is.⁴² Deze vragen – parallel aan die bij emotionele luciditeit (§2.2.1) – zijn: Welke intuïtie? In welke situatie? Passend of niet? De eerste vraag zal niet veel problemen opleveren, want het rechtsgevoel dringt zich met enige urgentie op: dit is rechtvaardig en dat niet! De tweede vraag is: heeft mijn expertise betrekking op deze situatie? Hierbij is van belang of deze rechter vergelijkbare gevallen heeft beoordeeld. Er kan immers pas sprake zijn van expertise als er sprake is van ervaring. Pas dan zal er een denkpatroon zijn ontstaan wat gebruikt wordt om vergelijkbare gevallen op te lossen. De derde vraag is: is de intuïtie (het rechtsgevoel) passend? Aan deze vraag zitten twee aspecten is de intuïtie bij eerdere, vergelijkbare gevallen betrouwbaar gebleken. Hier speelt de verkregen feedback een belangrijke rol. Het andere aspect van deze vraag is dat de rechter na moet gaan of de intuïtie niet wordt gevoed door vooringenomenheid omdat privébelangen of privévoorkeuren een rol spelen.

2.2.4 Een 'onzichtbare' emotie en professionele intuïtie in de praktijk

De worsteling met een 'onzichtbare' emotie en de rol die de professionele intuïtie daarbij kan spelen, blijkt uit een verhaal dat een ervaren rechter me vertelde. Het ging om een langslepende zaak waarin een voorkeursrecht van koop centraal stond en waarbij in een tussenvonnis een minimale koopprijs was vastgesteld. Volgens de koper was de woning volgens de contractuele methode van prijsvaststelling minder waard dan deze koopprijs. Uit de stukken blijkt dat de koper een vervelend mens is: ze woont in een klein dorp, speelt daar op allerlei manieren de baas en probeert koste wat het kost haar zin door te drijven. De rechter gaat naar een (laatste) inlichtingencomparitie met dit beeld van de koper voor ogen en verwacht de minimale koopprijs die in het tussenvonnis is genoemd of een hogere te zullen toewijzen. Tijdens de comparitie blijkt de koper inderdaad een onuitstaanbare vrouw te zijn, die het hoogste woord voert en iedereen irriteert. Bij de rechter komt de vraag op of hij deze zaak wel eerlijk kan beoordelen nu zijn antipathie almaar toeneemt. De communicatie op de zitting blijft moeizaam verlopen. Toch wordt gaandeweg wel zichtbaar dat de timide verkoper niet duidelijk is geweest over de staat van de woning. Er lijken toch wel redenen te zijn om de koopprijs onder de al in het tussenvonnis genoemde prijs te laten zakken, maar de rechter voelt een enorme weerzin om aan die vreselijke vrouw ook maar iets toe te geven.

Op mijn vraag hoe je uit deze knoop komt, antwoordt de rechter dat er dan een bepaalde waakzaamheid ontstaat. Ook dit gevoel van 'pas op!' kun je rangschikken onder de professionele intuïtie. We kunnen deze intuïtie evalueren aan de hand van de hierboven genoemde drie vragen: Welke intuïtie? In welke situatie? Passend of niet? De eerste vraag zal niet veel problemen opleveren, want het gevoel dringt zich met enige urgentie op: 'Pas

⁴² Vergelijk de tests die zijn ontwikkeld om de betrouwbaarheid van de intuïtie van managers te testen: Campbell & Whitehead 2010; Kahneman e.a. 2011.

op, dit kan fout gaan!'. De tweede vraag is: heeft de expertise van deze rechter betrekking op deze situatie? Heeft hij eerder meegemaakt dat hij zoveel antipathie voelde ten opzichte van een van de betrokkenen? Wat had hij in die eerdere zaken met deze emotie gedaan? Deze rechter vertelde dat hij – wanneer hij alleen zat – in feite twee technieken hanteerde als hij boos, geïrriteerd of ontdaan was. Ofwel hij schorste de zitting ofwel hij ging na afloop van de zitting zo snel mogelijk het vonnis uitwerken zodat hij zijn emotie aan de juridische rationaliteit kon toetsen. Beide technieken bieden hem de mogelijkheid om zijn rol van 'voorzichtige toeschouwer' te hervinden (zie §2.1.2). De derde vraag gaat over de gepastheid van de emotie en van de intuïtie. De antipathie is geen passende emotie, want het is geen emotie van een van de betrokkenen die 'resoneert' bij de rechter, want deze emotie speelt niet bij de rechter omdat er 'eigen' belangen met de te beoordelen situatie zijn verbonden of omdat deze emotie voortkomt uit de taak die deze rechter in de voorliggende zaak moet verrichten. De emotie ontstaat door privévoorkeuren van de rechter, zodat het een ongepaste emotie is. De vrouw in deze kwestie kan een vreselijke mens zijn en toch gelijk hebben. De antipathie heeft terecht tot een gevoel van waakzaamheid geleid. De professionele intuïtie biedt deze rechter de kans om nog zorgvuldiger dan gebruikelijk de argumenten van de vrouw te wegen.

3. Afsluiting

Rechters kunnen van de cognitieve emotietheorieën leren dat rechterlijke emoties belangrijke informatie bevatten, dat ze onvermijdelijk van invloed zijn op de oordeelsvorming, zodat elk oordeel – ook een rechterlijk – tevens een emotioneel oordeel is, en dat emoties een gedachte bevatten, waardoor ze vatbaar zijn voor argumentatie en kunnen worden gecorrigeerd.

Na een van mijn lezingen over dit onderwerp concludeerde een rechter: 'Ik moet in de toekomst mijn emoties bij het oordelen dus meer als vrienden beschouwen dan als vijanden?' Dit is inderdaad wat ik beweer, maar dan wel als een vriend die je nog niet zo goed kent en waarvan je de schaduwkanten nog moet ontdekken. Emoties kunnen immers een positief en een negatief effect op de oordeelsvorming hebben. Het is zaak om emotionele luciditeit te ontwikkelen zodat er mogelijkheden ontstaan om de positieve invloed van emoties te behouden en de negatieve invloed in te perken en het is zaak om inzicht te krijgen in de processen die bij oordeelsvorming actief zijn, om zo de kwaliteit van de oordeelsvorming te bevorderen.

4. Literatuur

- R.F. Baumeister, E.J. Masicampo & K.D. Vohs, 'Do Conscious Thoughts Cause Behavior?' *Annual Review of Psychology* 2011/62, p. 331-362.
- T. Betsch, 'The nature of intuition and its neglect in research on judgment and decision making', in: H. Plessner, C. Betsch & T. Betsch, *Intuition in judgment and decision making*, New York/London: Lawrence Erlbaum Associates 2008, p. 3-22.
- J.A. Blumenthal, 'Emotional Paternalism', *Florida State University Law Review* 2007, p. 1-71.
- F. Bruinsma, 'Rechten studeren als socialisatieproces', *Recht der Werkelijkheid* 2009/1, p. 103-108.
- A. Campbell & J. Whitehead, 'How to test your decision-making instincts', 2010, <https://www.mckinseyquarterly.com>
- A.R. Damasio, *De Vergissing van Descartes. Gevoel, verstand en het menselijk brein*, Amsterdam: Wereldbibliotheek (1995) 2000 (*Descartes' error*: vertaald door L. Teixeira de Mattos).
- T. Derksen, *Lucia de B. Reconstructie van een gerechtelijke dwaling*, Diemen: Veen Magazines 2009.
- C.Z. Elgin, *Considered Judgment*, Princeton: Princeton University Press 1999.
- N. Feigenson & J. Park, 'Emotions and attributions of legal responsibility and blame: a research review', *Law and Human Behavior* 2006, 30, p. 143-160.
- N.H. Frijda, *De wetten van de emotie*, Amsterdam: Bert Bakker 2008.
- , *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker (1988) 2001.
- B. Garsten, *Saving persuasion. A Defense of Rhetoric and Judgment*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press 2006.
- G. Gigerenzer, *Gut feelings: The intelligence of the unconscious*, New York: Penguin Books 2007.
- T. Gilovich, D. Griffin & D. Kahneman, *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgment*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.
- P. Goldie, *The emotions: a philosophical exploration*, Oxford [etc.]: Clarendon Press, 2000.
- K. Groenendijk, *Een venijnig proces (afscheidsrede Nijmegen)*, Den Haag: SDU 2008.
- C. Guthrie, J. Rachlinski & A.J. Wistrich, 'Blinking on the Bench: How Judges Decide Cases', *Cornell Law Review* 2007, p. 1-44.
- J. Hogarth, *Sentencing as a Human Process*, Toronto: University of Toronto Press 1971.
- D. Hume, *Enquiries concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals*, Oxford: Oxford University Press (1748) 1975.

- M.G. IJzermans, *De overtuigingskracht van emoties bij het rechterlijk oordeel* (diss. Tilburg), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2011.
- A.M. Isen, 'Some Ways in Which Positive Affect Influences Decision Making and Problem Solving', in: M. Lewis, J.M. Haviland-Jones & L. Feldman Barrett, *Handbook of Emotions*, New York/London: The Guilford Press 2008, p. 548-573.
- D. Kahneman & S. Frederick, 'Representativeness revisited: attribute substitution in intuitive judgment', in: T. Gilovich, D. Griffin & D. Kahneman, *Heuristics & biases: the psychology of intuitive judgment*, Cambridge: Cambridge University Press 2002, p. 48-81.
- D. Kahneman & G. Klein, 'Conditions for intuitive expertise. A failure to disagree', *American Psychologist* 2009, 6, p. 515-526.
- D. Kahneman, *Thinking fast and slow*, New York: Farrar, Straus and Giroux 2011.
- D. Kahneman, D. Lovello & O. Sibony, 'Omgaan met biases: voordat die grote beslissing wordt genomen...' *Finance & Control* 2011, October p. 40-43.
- D. Klein & G. Mitchell, *The Psychology of judicial decision-making*, New York: Oxford University Press 2010.
- G. Klein, *Sources of power. How people make decisions*, Cambridge: MIT Press 1998.
- E. Köhne-Hoegen, 'De raio-opleiding als socialisatieproces: uittrekkers aan het woord', *Recht der werkelijkheid* 2008, p. 11-34.
- J.S. Lerner & D. Keltner, 'Beyond valence: Toward a model of emotion-specific on judgment and choice', *Cognition and Emotion* 2000, 4, p. 473-493.
- T.A. Maroney, 'Angry judges', *Vanderbilt Law Review* 2012, Forthcoming, available at <http://ssrn.com/abstract=2099634>.
- D. Massey, 'A brief history of human society: the origin and role of emotion in social life', *American Sociological Review* 2002, p. 1-29.
- E. Mertz, *The language of Law School. Learning to 'Think like a Lawyer'*, Oxford/New York: Oxford University Press 2007.
- P.M. Niedenthal e.a., 'Embodiment of Emotion Concepts', *Journal of Personality and Social Psychology* 2009, 6, p. 1120-1136.
- M.C. Nussbaum, *Poetic Justice: the literary imagination and public life*, Boston: Beacon Press 1995.
- , *Upheavals of thought. The intelligence of emotions*, New York, Cambridge: Cambridge University Press 2001.
- T.S. Pieters, 'De raakbare rechter', *Trema/5* 2010, p. 197-201.
- S.H. Pillsbury, 'Emotional Justice: Moralizing the Passions of Criminal Punishment', *Cornell Law Review* 1988/1989, p. 655-710.

- H. Pott, 'Emoties en rationaliteit revisited: nieuw seizoen voor de emotiefilosofie', *Wijsgerig perspectief* 2003, 2, p. 4-16.
- M. Power & T. Dalgleish, *Cognition and Emotion. From Order to Disorder*, Hove/New York: Psychology Press 2008.
- G. Ryle, *De eenheid van lichaam en geest*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Genneep (1949) 1971 (*The concept of mind*: vertaald door G.A. Klinkenberg).
- J-P. Sartre, *Magie en Emotie. Schets van een theorie van de gemoedsbewegingen*, Meppel, Amsterdam: Boom (1939)1987 (*Esquisse d'une théorie des émotions*: vertaald door L.M. Tas & H.L. Bouman).
- R. Scruton, 'Emotions, Practical Knowledge and Common Culture', in: A. Rorty, *Explaining Emotions*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press 1980, p. 519-544.
- M-G. Seo & L. Feldmann-Barrett, 'Being emotional during decision making - Good or Bad? An empirical investigation', *Academy of Management Journal* 2007, 4, p. 923-940.
- P. Slovic e.a., 'The affect heuristic', in: T. Gilovich, D. Griffin & D. Kahneman, *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgment*, Oxford/New York: Oxford University Press 2002, p. 379-420.
- J.W. Snoek, *Het denken van de neuroloog (diss. Groningen)*, Groningen: i.e.b. 1989.
- R.C. Solomon, *The passions*, New York: Anchor Books 1977.
- H. Sommerlad, 'Researching and Theorizing the Process of Professional Identity Formation', *Journal of Law and Society* 2007/2, p. 190-217.
- E. Stolper, *Gut feelings in general practice (diss. Maastricht)*, Maastricht: Universitaire Pers Maastricht 2010.
- J.W. van Strien, 'De neuropsychologie van emoties', *Neuropraxis* 2000, p. 135-143.
- C.R. Sunstein, 'Hazardous Heuristics (bespreking van: T. Gilovich, D. Griffin & D. Kahneman (red.), *Heuristics and biases: The psychology of intuitive Judgment*, Cambridge: Cambridge University Press 2002)', *The University of Chicago Law Review* 2003, p. 751-782.
- W.L. Tiemeijer, *Hoe mensen keuzes maken*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2011.
- A. Tversky & D. Kahneman, 'Judgment under uncertainty: heuristics and biases', in: D. Kahneman, P. Slovic & A. Tversky, *Judgment under uncertainty: heuristics and biases*, Cambridge: Cambridge University Press 1982, p. 3-20.
- R. Vonk, 'Sociale psychologie en sociale cognitie', in: R. Vonk, *Cognitieve sociale psychologie*, Utrecht: Lemma 2001, p. 11-29.
- R.L. Wiener, B.H. Bornstein & A. Voss, 'Emotion and the Law: A Framework for Inquiry', *Law and Human Behavior* 2006, p. 231-248.
- W.J. Witteveen, *De retoriek van het recht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1988.

M. Zeelenberg & H. Aarts, 'Affect en cognitie', in: R. Vonk, *Cognitieve sociale psychologie. Psychologie van het dagelijkse denken en doen*, Utrecht: Uitgeverij Lemma 2003, p. 367-404.